

Reading the visual effects of *Kalila and Dimna*, No. 2198 preserved in Golestan Palace Library

Somayeh Ramezanmahi¹ | Ali Hariri²

1. Corresponding Author: Ph.D. Department of Visual Communication, Faculty of Art, Soore University, Tehran, Iran. E-mail: ramezanmahi.s@soore.ac.ir
2. Master student, Department of Advanced studies, Faculty of Visual Arts, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: alihariraa473@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

22 December 2023

Revised in revised form:

25 April 2024

Accepted:

27 April 2024

JEL:

Keywords:

Iranian painting

manuscripts

Kalila and Dimna

No. 2198

Herat School

Golestan Palace Library

The book of *Kalila and Dimna* contains stories that are told in the language of animals. This book is about teaching moral issues. The feature of storytelling and narration has caused this book to be illustrated by Iranian painters in different historical eras, and today there are many manuscripts of it in museums and libraries in Iran and the world. The present research was conducted on the manuscripts of *Kalila and Dimna* No. 2198, which are currently kept in the library of Golestan Palace. This version was probably prepared in the 9th century of the Hijri, during the reign of the Karakoyunlu kingdom in the court of the Turkmens. The edition contains 107 pages and 35 illustrations. This article has analyzed things such as types of composition, viewing angles, types of illustration, and plant, animal and human motifs and identified the unique features of this version. Based on the findings of the research, the illustrations of the No. 2198 have used the same basic pattern in the arrangement of story elements. The types of compositions used can be classified into six types. Also, painters have chosen compositions, angles, and decorative motifs based on the story. The version has a variety of animal characters and 26 types of animals are depicted in it, including: horse, donkey, cow, lion, bear, jackal, fox, rabbit, leopard, cat, dog, monkey, deer, falcon, ducks, owls, sparrows, Herons, mice, snakes, crabs, turtles and some kinds of fish. Animals are often depicted in profile. The pictures of the edition are categorized as representing natural spaces, architectural spaces, animal conflicts, religious gatherings, and battle scenes. Although the book of *Kalila and Dimna* is based on animal narratives, the number of scenes in which human figures are used is more than the number of scenes in which animals are depicted.

Cite this article Ramezanmahi, Somayeh; Hariri, Ali. Reading the visual effects of *Kalila and Dimna*, No. 2198 preserved in Golestan Palace Library, *Journal of Visual Art Studies*, (2024), 1(2), 1-22. DOI: 10.22111/jart.2024.47533.1049

© Ramezanmahi, Somayeh; Hariri, Ali.
DOI: 10.22111/jart.2024.47533.1049

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

Extended Abstract

Kalila and Damna is one of the valuable literary works of Iran, which has always been the focus of Iranian writers and artists since the Sassanid period. This book involves instructive stories in the language of animals and is known by various names such as *Anwar Soheili*, *Ayar Danesh*, *Homayun Nameh*, and *Bidpai* legends in world literature. The main source of the book is several Indian books, the most important of which is *Panja Tantra*, which means five chapters and is written in Sanskrit. *Barzowieh*, the greatest physician in the court of *Khosrow Anushirvan*, the Sassanid king, translated this book into Pahlavi and called it *Kalilak* and *Demenak*. However, today, there is no trace of this book left. After Islam and in the 2nd century AH, *Roozbeh Purdadwieh Ibn Muqafa* translated it into Arabic. *Ibn Muqafa's* translation was very remarkable, so it became the basis of other translations. This work was created in the 6th century AH/12th AD. It was translated into Farsi by *Nasrullah Manshi*. The Persian book contains an introduction and 19 chapters.

Kalila and Damna are among the works that have been considered for book design since the early days. The reason for this attention can be found in two cases: firstly, in Iranian book design, the image is basically dependent on the text, and in a way, the image is the narrator of the text. Due to the story in story feature of this book, its illustration has always been of interest in different eras. On the other hand, one of the important parts of illustration in the field of Iranian painting is attention to the foundations of didactic literature. *Kalila and Demana* is one of the important versions of didactic literature in which animal characters tell the positive and negative characteristics of human behavior. *Kalila and Demna* was depicted many times during the *Timurid* era and under the patronage of the court. For this reason, the *Herat* school, one of the most significant schools of painting in Iran, contains numerous illustrated copies of *Kalila and Demna*. In this manuscript, the images of animals are very well and distinguished. This research, by analyzing the images of one of the famous versions of the *Timurid* era, aims to answer the question "what were the most important visual features of this version?" What patterns of illustration are repeated in it? And how can the characteristics of these images be categorized? Therefore, first, a description of the evolution of the text of *Kalila and Demna* is given, and then, among the many manuscripts of *Kalila and Demna*, version 2198, which is kept in the library of Golestan Palace, is selected, and its images are introduced and analyzed. The reason for choosing this particular version is that so far, less research has been done on it.

In the 14th century, after the decline of the *Ilkhans*, *Al-e Jalayer* came to power in *Baghdad*, and from 760 AH, they also dominated *Tabriz*. From the cultural point of view, *Jalayeris* were engaged in various activities in the field of book design and supporting art. Pictorial traditions in the manuscripts of the *Jalayeri* period shaped the early style of the *Timurids*. Researchers believe that the evolution of Iranian painting art began during Mongol domination and continued until the *Safavid* era. One of the high points of development of the painting of *Herat* school is in the *Timurid* period (771-911 AD). Although the beginning of these developments started with the influence of the Chinese style, *Al-e Jalayer* artists made changes in it, and by inventing, innovating, and transferring their achievements, they provided the grounds for the peak of Iranian painting in the *Herat* school.

Version 2198 is one of the two illustrated versions of *Kalila and Demna* in the library of Golestan Palace. This edition has 107 pages and measures 300 x 210 mm. Unfortunately, there is no information about the time and place of its printing, as well as its illustrators and calligraphers. Each page contains 21 lines in the *Nastaliq* script. The beginning and the end of this book are missing, and for this reason, there are different opinions about the number of pictures in it. Probably, at an unknown time, the pages of this edition were separated and then bound again. Probably three new pages were added after the cover during the restoration. Several changes have been made from leaf 2 onwards, in such a way that three pages of 13, 11, and 12 have been placed after page 2, and the correct order of the pictures has also been changed.

Undoubtedly, the original version had more pages. Currently, the version has 34 images. The images in this version are half-page except for two full-page images. Some researchers consider 30 paintings to belong to one era, and paintings such as 11, 16, 18, and 32 belong to another era. Since 1931, simultaneously with the unveiling of this book at the *Burlington House Iranian Art Exhibition* in *London*, various dates have been proposed for it. However, the special design style and color structure make it impossible to assign it to a specific workshop. The method of gilding, the design of flowers and landscapes, and the old conventions in the arrangement of pages have led some researchers to believe that this version was probably produced in *Shahrokh's* workshop in *Herat* and was probably the inspiration for the *Kalila and Damna* *Baysanqari* version. Pope believes that

although the copy of *Kalila and Demna* in the library of Golestan Palace has no date and place, its title indicates that it was given to a young prince, and that is why this copy was printed in one of the royal libraries. This prince does not seem to be Baysanqar Mirza but probably another Timurid prince. This version was probably prepared in the second decade of the 9th/15th century. Although the pictures are in *Herati* style, the figures and landscapes represent the features of the Turkmen style. In his later research, Robinson does not consider this copy to be related to the beginning of the second school of *Herat*. Rather, he considers it to belong to the art workshop of the Turkmens, which operated under the patronage of *Uzon Hasan Aq Quyunlu* in the years 857-883 AH/1453-77 AD. Such doubts can be seen among researchers in the following years, but until now, no consensus has been reached regarding the time of preparation of this version.

This article analyzed issues such as types of composition, viewing angles, types of illustration, and plant, animal, and human motifs and identified the unique features of this version. Based on the findings of the research, the illustrations of No. 2198 have used the same basic pattern in the arrangement of story elements. The types of compositions used can be classified into six types. Also, painters have chosen compositions, angles, and decorative motifs based on the story. The version has a variety of animal characters, and 26 types of animals are depicted in it, including horse, donkey, cow, lion, bear, jackal, fox, rabbit, leopard, cat, dog, monkey, deer, falcon, ducks, owls, sparrows, Herons, mice, snakes, crabs, turtles and some kinds of fish. Animals are often depicted in profile. The pictures of the edition are categorized as representing natural spaces, architectural spaces, animal conflicts, religious gatherings, and battle scenes. Although the book of *Kalila and Dimna* is based on animal narratives, the number of scenes in which human figures are used is more than the number of scenes in which animals are depicted.

بازخوانی جلوه‌های بصری کلیله و دمنه نسخه 2198 محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان

سمیه رمضان‌ماهی¹ | علی حریری²

1. نویسنده مسئول: استادیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران. رایانامه: ramezanmahi.s@soore.ac.ir
2. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، گروه مطالعات عالی هنر، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: alihaririaa473@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: 1402/10/01

تاریخ ویرایش: 1403/02/06

تاریخ پذیرش: 1403/02/08

واژه‌های کلیدی

نگارگری ایران

نسخ خطی

کلیله و دمنه

نسخه 2198

مکتب هرات

کتابخانه کاخ گلستان

کلیله و دمنه مشتمل بر روایاتی است که با داستان‌پردازی میان حیوانات، به آموزش مباحث اخلاقی می‌پردازد. همین ویژگی داستان‌پردازی و روایتگری، سبب شده تا این کتاب توسط هنرمندان نگارگر در ادوار مختلف تصویرگری شود. این مقاله بر نگاره‌های خطی «کلیله و دمنه ۲۱۹۸»، محتملاً مربوط به قرن نهم هجری، محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان تمرکز دارد. از آنجا که تاکنون مطالعات اندکی بر نگاره‌های این نسخه صورت پذیرفته، این پژوهش در نظر دارد به شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای، مواردی از قبیل انواع ترکیب‌بندی، زاویه دید، نوع تصویرسازی و نقش‌آرایی گیاهی، جانوری و انسانی را در آن مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و ویژگی‌های منحصر به فرد این نسخه را بازشناسد. براساس یافته‌های تحقیق، نگاره‌های نسخه 2198، از الگوی اولیه یکسانی در ترتیب عناصر داستانی استفاده کرده که می‌توان آن را ذیل شش نوع ترکیب‌بندی دسته‌بندی کرد. همچنین هنرمندان نگارگر، براساس داستان، ترکیب‌بندی، زاویه دید، نقش‌آرایی گیاهی و جانوری را انتخاب کرده و برای ارتقای حس زیبایی صحنه، عناصر را با روشی ماهرانه ترکیب کرده‌اند. هنرمندان این نسخه از مهارت قابل‌ملاحظه‌ای در تجسم حیوانات برخوردار بوده و بیش از 26 حیوان را در موقعیت‌های گوناگون و زوایای دید غالباً نیم‌رخ تصویر کرده‌اند. نگاره‌های این نسخه به لحاظ بازنمایی به تجسم فضاها، طبیعی، فضاها، معماری، نقوش گرفت‌وگیر، مجالس بزم و مهمانی و رزم و مبارزه قابل‌دسته‌بندی هستند. هرچند محوریت کتاب کلیله و دمنه، بر روایات حیوانات استوار است، اما تعداد صحنه‌هایی که پیکره انسانی در آن حاضر است، از صحنه‌های صرفاً حیوانی بیشتر است.

استاد: رمضان‌ماهی، سمیه؛ حریری، علی. (1403). بازخوانی جلوه‌های بصری کلیله و دمنه نسخه 2198 محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان، مطالعات هنرهای تجسمی، 1(2)، 1-22.

DOI: 10.22111/jart.2024.47533.1049

© رمضان‌ماهی، سمیه؛ حریری، علی.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

1- مقدمه

کلیله و دمنه از آثار ارزشمند ادبی ایران زمین است که از زمان ساسانیان به این سو همواره مورد توجه ادبا و هنرمندان بوده است. این کتاب شامل داستان‌هایی پندآموز است از زبان حیوانات نقل شده و به نام‌های گوناگونی چون انوار سهیلی، عیار دانش، همایون‌نامه و افسانه‌های بیدپای در ادبیات جهان شناخته شده است (برکت رضایی و خزایی، 1391). منبع اصلی کتاب، تألیفی مبتنی بر چند اثر هندی است که مهم‌ترین آن‌ها پنجه‌تتره به معنی پنج فصل و به زبان سانسکریت است (آژند، 1386). در اثر برزویه (مهر طبای پارس در زمان خسرو انوشیروان که او را مؤلف این کتاب می‌دانند) نام پهلوی اثر کللیک و دمنک بوده، اما متأسفانه اثر پهلوی کتاب در طول سالیان از بین رفته است (عبداللهی، 1390). پس از اسلام در قرن دوم قمری روزه پوردادویه ابن مقفع آن را به عربی ترجمه کرد. ترجمه ابن مقفع بسیار مقبول افتاد و پایه ترجمه‌های دیگر قرار گرفت (حاجی علیلو، 1393). این اثر در قرن ششم ه.ق/ دوازدهم م. توسط نصرالله منشی به فارسی ترجمه شد که شامل یک مقدمه و ۱۹ باب است.

کلیله و دمنه از آثاری است که از همان دوران اولیه کتاب‌آرایی مد نظر بوده است (منشی، 1392)؛ دلیل این توجه را ذیل دو مورد می‌توان جست‌وجو کرد: نخست آنکه در کتاب‌آرایی ایرانی اصولاً تصویر به متن وابسته است و به نوعی، تصویر، روایت‌گر متن است؛ به دلیل ویژگی داستان در داستان این اثر، تصویرگری این کتاب در ادوار مختلف همواره مورد توجه بوده است (کونل، 1378). از سوی دیگر، یکی از بخش‌های مهم تصویرسازی در حوزه نگارگری ایران توجه به بنیان‌های ادبیات تعلیمی است؛ از جمله نسخ مهمی که ادبیات تعلیمی در آن‌ها در قالب شخصیت‌های حیوانی به رشته تحریر در آمده، کلیله و دمنه است (آیت‌اللهی و غلام‌حسینی، 1382) که بازگوکننده خصوصیات مثبت و منفی رفتارهای انسانی توسط شخصیت حیوانی است (شراتو و گروبه، 1391). شاید یکی از ادواری که این نسخه به حمایت دربار بارها به تصویر درآمد، دوران تیموری باشد. مکتب هرات به عنوان یکی از شاخص‌ترین مکاتب نگارگری ایران حاوی نسخ متعدد مصور از کلیله و دمنه است که در آن‌ها حیوانات با خصوصیات ممتازی به تصویر درآمده‌اند (بحرانی‌پور، 1390)؛ از این رو این پژوهش برآن است تا با تحلیل تصاویر یکی از نسخ مشهور دوران تیموری، به این پرسش پاسخ دهد که مهم‌ترین ویژگی‌های تصویری این نسخه چه بوده است؟ الگوهای تصویرگری در آن به چه صورت تکرار شده است؟ و چگونه می‌توان به دست‌بندی این خصوصیات پرداخت؟ براین اساس نخست شرحی از سیر تحول متن کلیله و دمنه داده شده و سپس نسخه 2198 محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان معرفی و تصاویر آن تحلیل می‌شود. دلیل انتخاب این نسخه آن است که تاکنون تحقیقات کمتری بر آن صورت پذیرفته است.

1-1- روش پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی و به روش توصیفی صورت پذیرفته و شیوه گردآوری مطالب در آن با مراجعه به اسناد مکتوب و منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی است. مورد مطالعاتی این تحقیق نسخه 2198 محفوظ در کاخ گلستان است. در این مقاله تلاش خواهد شد زیبایی‌شناسی فرم در انواع ترکیب‌بندی‌ها بررسی شده و بدین شیوه، استدلال نهایی در خصوص ویژگی‌های خاص ترکیب‌بندی، نوع سازماندهی کاراکترها، فضاهای معماری و طبیعی، نوع عمق‌نمایی، ویژگی‌های پس‌زمینه و استفاده از حاشیه، ویژگی‌های طراحی در پیکره‌های انسانی، حیوانی و گیاهی در این نسخه، تحلیل و دست‌بندی شود.

1-2- پیشینه پژوهش

مبارک و همکاران (1402)، پژوهشی با عنوان «مقایسه تصاویر طلوع و غروب در کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه» را مورد مطالعه قرار دادند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که در هر دو اثر، فراوانی تصاویر طلوع بیشتر از غروب است که این امر نشان‌دهنده توجه روانی نویسندگان به نور و روشنایی و گریز آن‌ها از ظلمت و تاریکی است. جمشیدی و همکاران (1402)، پژوهشی با عنوان «خوانش اسطوره-جامعه‌شناختی باب‌های «شیر و گاو» و «بازجست کار دمنه» از کتاب کلیله و دمنه»، با تأکید بر طبقات اجتماعی را مورد مطالعه قرار داد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در باب‌های مطالعه‌شده، دمنه عامل تحرک طبقاتی نافرجام است، کلیله مدافع و پذیرنده قشربندی به عنوان واقعیتی انکارناپذیر است و شیر، مادر شیر و پلنگ که به طبقه اشراف تعلق دارند، حافظ و نگاه‌دارنده قشربندی به عنوان ساختاری تنظیم‌کننده محسوب می‌شوند. حق‌دوست و همکاران (1402)، در پژوهشی با عنوان «تحلیل درونمایه حکایت‌های پارسیان در ترجمه کلیله و دمنه نصرالله منشی»، اقسام معانی و مفاهیم و مضامین، نحوه بیان آن‌ها با توجه به فرم ادبی، میزان توجه به شاخصه‌های بلاغی، سبکی و ادبی، چگونگی استفاده از آیات قرآنی و احادیث نبوی، امثال و حکم و توجه به آداب و رسوم، تضمین ابیات عربی و فارسی را تحلیل کرده‌اند. نوروزیان (1392)، در مقاله «تطبیقی خوشنویسی نسخه‌نگاره کلیله و دمنه ۲۱۹۸ محفوظ در کاخ گلستان با شیوه خوشنویسی اظهر تبریزی با پیگیری سنت‌های خوشنویسی، نخست مفردات، سپس کلمات و نهایتاً ترکیب واژه‌ها را مورد بررسی قرار داده و تلاش کرده‌اند تفاوت‌ها و شباهت‌ها را مابین سبک کتابت یک نسخه بدون رقم و آثار رقم‌دار مشخص سازند.

نوآوری تحقیق پیش‌رو از آن روست که تاکنون تصاویر این نسخه به لحاظ سبک‌شناسی و الگوهای تصویری مورد تحلیل قرار نگرفته است.

2- تاریخ نگارش کلیله و دمنه و سیر تحولات متنی آن

شاید بتوان گفت محدوده زمانی تألیف «پنجتنتره¹» از طریق اشاره‌های موجود در متن و به‌واسطه ذکر شخصی به‌نام چاناکیا²، قابل‌تخمین باشد. در قطعه دوم از متن اصلی به زبان سانسکریت، ویشنو شارما³ به شش نویسنده کتاب «اصول راهنما برای شاهزادگان» احترام می‌گذارد و از جمله آن نویسندگان، نام چاناکیا به چشم می‌خورد. چاناکیا نخست‌وزیر اولین پادشاه سلسله موریان به‌نام چاندارا گوپتا⁴ بوده که بین سال‌های ۳۲۱ تا ۲۹۷ قبل از میلاد حکومت می‌کرده است. مشهورترین اثر او «آرتا شاسترا⁵» یا به عبارت دیگر «آیین کشورداری» است که در اوایل قرن بیستم م. کشف و منتشر شد؛ از این‌رو می‌توان به‌طور تقریبی محدوده زمانی تألیف «پنجتنتره» را حدود سال ۳۰۰ ق.م دانست (Hertel, 1915, x). مطابق با اظهارات آرتور رایدر، پنجتنتره یک «نیتی‌شاسترا⁶» است. واژه «نیتی» معادل معنای سلوک خردمندانه در زندگی و «شاسترا» به‌معنای آیین آن است. به‌همین دلیل، «نیتی شاسترا» به‌منزله رساله‌ای درباره روش و راه زندگی منطبق با فلسفه و هدف زندگی انسان است (Ryder, 1925: 5).

پنجتنتره، مجموعه‌ای شامل یک مقدمه و پنج کتاب است که هر یک به‌نام یک تانتر شناخته می‌شود. مفهوم «تانتر» دارای تفاسیر متعددی است، از جمله آموزه‌هایی که به‌شکل داستان‌های تمثیلی بیان می‌شوند. هر تانتر شامل یک داستان اصلی است که با داستان‌های فرعی بسیاری در هم تنیده شده‌اند. این روش گفتار در قالب داستان و ارتباط مکالمه‌ای، یکی از ویژگی‌های بارز داستان‌نویسی در ادبیات هندی است و در کشورهای دیگر نیز به‌وفور الگوبرداری شده است. برخی محققان مانند محمدجعفر محبوب، معتقدند که این نحوه درج یک داستان داخل داستان را می‌توان در متونی مانند «مهاباراتا» و «تالاپنچاوپمستی⁷» و دیگر آثار هندی نیز مشاهده کرد (محبوب، ۱۳۸۷: ۳۷۰). این پنج باب از کتاب پنجتنتره، مشابه کلیله و دمنه هستند، اما در جزئیات از هم متفاوتند. این داستان‌ها در اروپا به‌نام «بیدپای» شناخته می‌شوند.

اولین نسخه متن کلیله و دمنه برگردانی از دست‌رفته به فارسی پهلوی توسط برزویه طبیب است که به دستور پادشاه ساسانی خسرو انوشیروان به هند فرستاده شده بود (تفضلی، ۱۳۸۳: ۱۳۳ و ۳۱۵؛ Brockelmann, 2012). در زمان حکومت شاهنشاه خسرو انوشیروان، فرایند ترجمه آثار سانسکریت به زبان پهلوی به اوج خود رسید. برزویه طبیب در بازگشت از هند کتبی را به ایران آورده که در میان آن‌ها سه اثر برجسته دیده می‌شود: نسخه‌ای از پنجه تنتره، سه داستان از «مهاباراته» و افسانه «کاندا پرادیوتا⁸» که همگی به زبان سانسکریت بودند (Döhla, 2007: 3-4). ادگرتون ادعا می‌کند که برگردان پهلوی ۸۰ نشر و ۷۰ نظم نسخه سانسکریت را حفظ کرده است، اما مقدمه و زندگی‌نامه برزویه با امضای وزیر نامدار بزرگمهر به آن افزوده شده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۲۵). اگرچه متن نسخه پهلوی مفقود شده، اما از آن برگردانی سریانی توسط کشیشی به‌نام «پریودت بود⁹» در زمانی قبل از ۵۷۰ میلادی انجام شده و اسم آن به کلیک و دمنگ تغییر یافته که نام سانسکریت دو شخصیت محوری شغال است (گورگیز، ۱۳۷۲: ۱۲۲). در حدود سال ۱۳۲ ه.ق / ۷۵۰ م. نسخه پهلوی توسط عبدالله ابن مقفع به عربی ترجمه می‌شود و کلیله و دمنه نام گرفت. او یک مقدمه و دو فصل جدید به آن اضافه کرده و تغییراتی در متن موجود انجام داد. سهل‌بن نوبخت دبیر ایرانی دربار هارون الرشید نیز کلیله و دمنه را از نو به‌صورت نظم درآورد و به یحیی‌بن خالد برمکی اهدا کرد (Cheikho, 1905: 20).

نگارش فارسی برزویه و ترجمه عربی ابن‌مقفع به زبان‌های زیادی ترجمه شده‌اند. گرچه متن اصلی ابن‌مقفع از بین رفته، تأثیرش بر شمار بسیاری اصلاحیه، ترجمه و اقتباس در شرق و غرب بارز است. نسخه عربی او پایه ترجمه‌های دیگر، سریانی، یونانی، عبری، ترکی، لاتین و اسپانیایی قرار گرفت. ترجمه ابن‌مقفع همچنین پایه شماری از نسخ فارسی شد که در دوره سامانیان سخنگوی بزرگ فارسی ابو عبدالله رودکی آن را به نظم امروزی فارسی درآورد (قزوینی، ۱۳۲۲: ۱۳۶-۱۳۵)؛ اما سرآمد همه آن‌ها نسخه‌ای بود که نصرالله منشی در زمانی بعد از ۵۳۹ ه.ق / ۱۱۴۴ م. به دستور بهرام شاه غزنوی به انجام رساند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۰۰). نسخه نصرالله نزدیک‌ترین ترجمه به اثر ابن‌مقفع است، البته از انواع صنایع لفظی و معنوی ولی به‌اندازه و بجا استفاده کرده که سلیقه روشنفکران دربار آن زمان را می‌رساند. ترجمه نصرالله ترجمه‌ای آزاد بوده که به‌طور کامل وفادار به متن نبوده است. مقدمه‌اش شامل مدحی از شاه، تاریخچه‌ای از ترجمه‌های پیشین و تجلیلی از خود کلیله و دمنه است. او باب مربوط به برزویه را کوتاه، اما در بقیه دخل و تصرف کرده و بر آن‌ها افزوده؛ اما به‌طور کلی ساختار کتاب دست‌نخورده باقی‌مانده است. اصل متن پنجتنتره به نظم و نثر بوده است، اما مشخص نیست که آیا برزویه طبیب آن را به‌شکل نظم همراه با نثر یا فقط نثر به فارسی برگردانده است. به هر صورت ترجمه ابن‌مقفع فقط به نثر است، اما ترجمه نصرالله به زیبایی با آیه، حدیث، مثل و شعرهای عربی و فارسی آراسته شده است (منشی، ۱۳۹۹). این متن بسیار مورد تحسین بود تا زمانی که نسخه تصحیح‌شده حسین واعظ کاشفی در سال ۹۱۰ ه.ق / ۱۵۰۴ م. برای سلطان حسین بایقرا کتابت شد و به‌واسطه حضور وزیر دربار، احمد سهیلی، از آن پس انوار سهیلی نام گرفت. پادشاه بزرگ گورکانی هندوستان، وزیر خود ابوالفضل‌بن مبارک را مأمور بازنویسی این نسخه کرد و او کار پالایش آن را در سال ۹۹۶ ه.ق / ۱۹۸۸ م. به پایان برده و نام آن را به عیار دانش تغییر داد (محبوب، ۱۳۹۴: ۲۰۷).

3- نگارگری دوره تیموری (مکتب آل جلایر و هرات)

در قرن چهاردهم، نزول قدرت ایلخانان باعث شکل‌گیری نقش برجسته‌ای برای آل جلایر شد. آنان قسمت زیادی از خاک سرزمین‌های تحت سیطره مغول، به‌ویژه مناطق غرب ایران و عراق را به اختیار خود درآوردند. آل جلایر

پایتخت خود را در بغداد بنا کردند و از سال ۷۶۰ هجری، بر تبریز نیز مسلط شدند (پوپ و همکاران، ۱۳۷۸: ۵۱). از نظر فرهنگی آن‌ها به فعالیت‌های متنوعی در زمینه کتاب‌آرایی و حمایت از هنر مشغول بودند. علاقه زیاد احمد جلایر به کتاب‌آرایی و هنر، باعث ایجاد انگیزه جدید برای هنرهای خوشنویسی و نقاشی شد. «جلایریان یکی از طوایف مغول بودند و بایستی همه آنچه از ایلخانان بجا مانده جمع‌آوری کرده باشند» (گری، ۱۳۶۹: ۴۶). سنت تصویری ایشان پیدایش سبک اولیه تیموریان را که کتاب خطی کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان تهران را نیز شامل می‌شود، شکل داد. در بعضی از آثار این دوره، همان حالت شاد در طبیعت مشاهده می‌شود، اما سادگی و حالت تغزل آن‌ها بیشتر است (O'kane, 2003: 23). به‌ترتیب جلایریان در تداوم هنر نقاشی ایلخانی و رونق آتلیه‌های سلطنتی در آن زمان دخیل بودند.

محققان معتقدند که دوره تحولات هنری نقاشی ایران از دوران تسلط مغولان شروع شده و تا دوران صفوی ادامه یافته است. یکی از نقاط اوج توسعه نقاشی در این دوران، به‌طور خاص به مکتب هرات در دوره تیموریان (۷۷۱ - ۹۱۱ ق) تعلق دارد. هرچند آغاز این تحولات با تأثیرات سبک چینی آغاز شد، اما هنرمندان آل جلایر تغییراتی در آن ایجاد کرده (کاظمی و میلانی، ۱۳۹۶: ۱۳۸) و با ابداع، نوآوری و انتقال دستاوردهای خود، زمینه‌های اوج‌گیری نقاشی ایران در مکتب هرات را فراهم ساختند. مهم‌ترین دستاوردهای مکتب هرات اول در دوره شاهرخ (۸۰۷-۸۵۰) ایجاد شد. شاهرخ، پس از مرگ امیر تیمور (۸۰۷ ق)، در خراسان به‌مدت چهل و دو سال فرمانروایی کرد. در دوران حکومت شاهرخ، هرات به‌عنوان یکی از مراکز مهم هنر مورد توجه هنرمندان و صنعتگران قرار گرفت (زرین‌ایل و کارگر جهرمی، ۱۳۹۱: ۱۵۴). در زمان حکومت تیموریان، حمایت از هنر برای کسب مشروعیت سیاسی و فرهنگی بود؛ از این‌رو تمرکز خود را بر تولید کتب گذاشت و در نتیجه، معیارهایی برای ارزیابی هنرهای بصری ایجاد کرد که مدلی برای راهبردهای هنری در دوران‌های بعدی شد. این پشتیبانی در امور هنری، الهام‌بخش سرآمدان قره‌قویونلو، آق‌قویونلو، عثمانی و صفوی در دوران‌های بعدی شد (آژند، ۱۳۸۷: ۲۷).

۴- کلیله و دمنه نسخه ۲۱۹۸ کاخ گلستان

نسخه ۲۱۹۸، یکی از دو نسخه مصور از کلیله و دمنه در کتابخانه کاخ گلستان است. این نسخه دارای ۱۰۷ صفحه در ابعاد ۳۰ × ۲۱۰ میلی‌متر است که متأسفانه هیچ‌گونه اطلاعاتی در خصوص زمان و مکان تهیه آن و همچنین هنرمندان نگارگر و خوشنویسی که آن را طبع کرده‌اند، وجود ندارد. هر صفحه شامل ۲۱ سطر به خط نستعلیق است (نوروزیان، ۱۳۹۵: ۵). ابتدا و انجامه این کتاب افتاده و سبب شده در خصوص تعداد نگاره‌های این نسخه بحث و گفت‌وگوهای متفاوتی وجود داشته باشد. بی‌شک در زمانی نامعلوم، برگه‌های این نسخه از هم جدا شده و مجدداً مورد صحافی قرار گرفته‌اند. احتمالاً هنگام مرمت سه برگ جدید پس از جلد اضافه شده است. از روی برگ ۲ به بعد چند جابه‌جایی صورت گرفته است، به این صورت که بعد از برگ ۲ به‌ترتیب سه برگ ۱۳، ۱۱ و ۱۲ قرار گرفته‌اند و متعاقباً ترتیب درست نگاره‌ها نیز عوض شده است. به این صورت که نگاره «درو و سلام ایزدی بر ذات معظم مصطفی... باید نگاره دوم بعد از سرلوح دوبرگی باشد؛ در حالی که در نسخه فعلی نگاره به «پیش‌خواندن برزویه نزد خسرو انوشیروان» به‌جای آن قرار گرفته است (نوروزیان، ۱۳۹۲).

بی‌تردید نسخه اصلی دارای برگه‌های بیشتری بوده است. در حال حاضر نسخه ۳۴ تصویر به احتساب سرلوحه دوبرگی دارد. تصاویر این نسخه جز دو مورد که تمام‌صفحه است، نیم‌صفحه هستند. برخی از پژوهشگران ۳۰ نگاره را متعلق به یک دوره دانسته و نگاره‌هایی مانند ۱۱، ۱۶، ۱۸ و ۳۲ را حذف کرده‌اند (Grube, 1991: 386-387). گرچه تاریخ‌های مختلفی برای خلق این کتاب از سال ۱۹۳۱ همزمان با رونمایی آن در نمایشگاه هنر ایرانی برلینگتن هاوس لندن ارائه شده، اما سبک ویژه طراحی و ساختار رنگ‌ها به گونه‌ای است که انتساب آن را به یک کارگاه مشخص ناممکن می‌کند (نوروزیان، ۱۳۹۲: ۵۶). شیوه تذهیب، طراحی گل‌ها و مناظر و قراردادهای کهن در آرایش صفحات موجب شده تا برخی پژوهشگران اظهار کنند احتمالاً این نسخه در کارگاه شاهرخ در هرات تولید شده و ممکن است الهام‌بخش نسخه کلیله و دمنه بایسنقری باشد (آژند، ۱۳۸۹: ۲۴۵؛ لارنس، استوارت و گری، ۱۳۶۷: ۱۶۰). پوپ معتقد است: «نسخه بیدپای کتابخانه گلستان اشاره‌ای به تاریخ یا جا ندارد، اما سرلوح آن نشان می‌دهد که به شاهزاده جوانی اهدا شده و همین می‌رساند که برای یکی از کتابخانه‌های سلطنتی کار شده است. به نظر نمی‌رسد که شاهنامه مذکور بایسنقر بوده باشد که از طرف پدرش شاهرخ از سال ۸۱۷-۱۴۱۴ / ۸۳۶-۱۴۳۲ در هرات سلطنت کرد، بلکه امکان دارد شاهزاده تیموری دیگری بوده باشد و این‌طور هم هست؛ به‌هرحال بعید نیست که این نسخه از آن دهه دوم سده نهم پانزدهم باشد. اشاره شده که نقاش، آن نقاش نام‌آور این روزگار خلیل است که در هرات در دربار شاهرخ کار می‌کرد و از استادان ببقیرینه این دوران بوده است، اما شواهد متقنی که بر این مدعا صحه بگذارد، موجود نیست» (پوپ و همکاران، ۱۳۷۸: ۷۱). با این حال هرچند کلیت تصاویر سبک هراتی دارند، پیکره‌ها و منظرپردازی‌ها نمایانگر ویژگی‌های سبک ترکمانان است (رابینسون، ۱۳۷۶: ۳۰). رابینسون در پژوهش‌های بعدی خود این نسخه را نه مربوط به اوایل مکتب دوم هرات، بلکه متعلق به کارگاه هنری ترکمانان می‌داند که تحت حمایت اوزون حسن آق‌قویونلو در سال‌های ۸۵۷-۸۸۳ ق/۱۴۵۳-۱۴۷۷ م فعال بوده است (Grube, 1991: 386). چنین انتساباتی در سال‌های بعد و توسط پژوهشگران دیگر نیز ادامه یافت، برخی آن را متعلق به حدود ۸۶۴ ه.ق/ ۱۴۶۰ م. می‌دانند (نوروزیان، ۱۳۹۲: ۵۶)؛ اما در نهایت و تاکنون توافق نظر یکسانی حاصل نشده است.

متن نسخه کليلة و دمنه بهرامشاهی است. در کليلة و دمنه کاخ گلستان از شانزده باب نام برده شده است؛ اما در نسخه تصحيح مجتبى مینوى به سال ۵۵۱ هـ.ق / ۱۱۵۶ م، پانزده باب ذکر شده‌اند. به این دلیل که در این تصحيح بابى به‌نام ابتدای کليلة و دمنه وجود دارد که به‌صورتى مستقل استفاده نشده است. همچنین متن سخن بزرگمهر در تصحيح مینوى جداگانه آمده؛ اما در کليلة و دمنه کاخ گلستان در اولین باب بدون بخش‌بندى جای داده شده است. در روى برگ ۲، مقدمه نصرالله منشى شروع می‌شود که با کتیبه‌ای مستطیل‌شکل مذهب مرصع به اندازه ۱۴۴ * ۶۳ میلی‌متر از داخل تزئین شده است. در این سرلوح که اولین از سه نمونه موجود در این نسخه است، رنگ‌های لاجوردی، شنگرف و سبز به کار گرفته شده‌اند و عبارات «بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم» با رنگ سپید و «به نستعین» با شنگرف کتابت شده‌اند. در قسمت پایین صفحه نیز دو مربع تذهیب‌شده به‌همراه سه بیت شعر عربی به خط رقاع با رنگ طلایی مشاهده می‌شوند. همه برگ‌ها با دو جدول طلایی به تحریر مشکی، به‌علاوه یک جدول لاجوردی روشن در خارج آن دو آراسته شده‌اند (نوروزیان، ۱۳۹۵). در این نسخه از چهار نوع خط با مهارت استفاده شده است. خط متن کتاب نستعلیق خفی است؛ اشعار و احادیث و امثال به خط رقاع با رنگ‌هایی چون طلایی، شنگرف و لاجورد و آیات قرآن با خط ثلث جلی و به رنگ طلایی نگارش شده که بر تسلط خوشنویس بر خطوط ششگانه دلالت دارد. هرچند به‌دلیل نبود ابتدا و انتهای نسخه، اطلاعی درباره خوشنویس آن موجود نیست؛ اما گیتی نوروزیان با درنظرگرفتن ویژگی‌های سبکی نگاره‌ها و خوشنویسی آن را به قرن نهم هـ.ق / چهاردهم م. دانسته و مولانا اظهار تیریزی را خطاط احتمالی متن این نسخه می‌خواند (نوروزیان، ۱۳۹۲).

۵- یافته‌ها

۱-۵- دسته‌بندی تصاویر نسخه ۲۱۹۸

با توجه به آنکه این مقاله قصد دارد به ساختارهای نسخه کليلة و دمنه دست یابد، نخست به دسته‌بندی ۳۵ نگاره موجود براساس حضور کاراکترهای انسانی و حیوانی پرداخته شد که نتایج را می‌توان این‌چنین دسته‌بندی کرد:

جدول ۱- دسته‌بندی نگاره‌ها براساس حضور انسان و حیوان

نوع	تعداد	تصویر
نگاره‌ها با حضور صرفاً حیوانات	16	

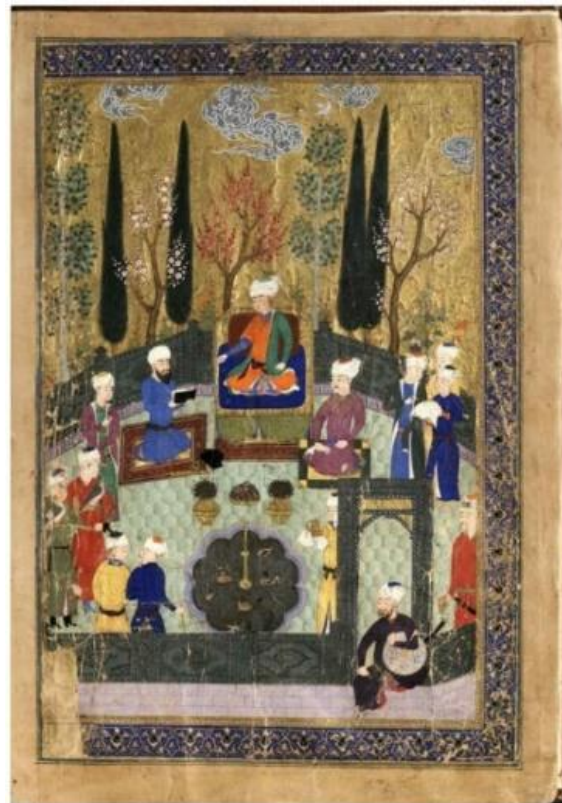
(منبع: نگارندگان)

از 35 تصویر موجود در این نسخه، 33 نگاره به صورت مستطیل مربع افقی کار شده‌اند که در بالا، پایین یا میانه متن قرار گرفته‌اند. تنها دو نگاره اول نسخه در برگه‌های ۱ و ۲ با تصاویری از جمع درباریان تمام صفحه انجام شده‌اند. از نکات قابل توجه دیگر در این نسخه و در نگاره چهارم، حضرت محمد(ص) را در کنار جبرئیل نمایش داده است. همان‌طور که پیش از این ذکر شد، متن کلیله و دمنه مربوط به زمانی پیش از ظهور اسلام است، اما هنرمند با اختصاص صفحه‌ای به این موضوع، محوریت دین اسلام را به عنوان رکنی مهم در این نسخه دانسته و پادشاهان سرزمین ایران را پیرو دین و شریعت اسلامی معرفی کرده که با توجه به متن پایین نگاره قابل اثبات است (تصویر 1). همچنین خوشنویس، آیه مبارک «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (سوره نساء، آیه 59) را با رنگ طلایی نوشته و به وجه الوهی بودن آن تأکید داشته است.

تصویر 1- حضرت محمد(ص) و همراهان (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

هنرمند برای تأکید بر حمایت دربار شاهی در طبع این نسخه، سه نگاره نخست را به بازنمایی بزم سلطانی اختصاص داده و در نخستین نگاره تمام صفحه، پادشاه یا شاهزاده حامی را در میان ملزمان نمایش داده است. استفاده از رنگ طلایی و قره‌ای، در کنار استفاده از تنوع رنگی به کار رفته در نگاره‌ها بیانگر آن است که حامی سلطنتی نسخه، علاوه بر علاقه‌مندی به هنر، از ثروت و مکنّت کافی نیز برخوردار بوده و این مکنّت در نخستین نگاره به‌خوبی بازنمایی شده است (تصویر 2). با توجه به آنکه صفحاتی از ابتدای نسخه مفقود شده، می‌توان حدس زد که در شمسۀ قبل از این صحنه، به‌نام حامی سلطانی آن اشاره شده بوده که متأسفانه امروزه در دسترس نیست، اما به عقیده رابینسون، این شاهزاده با توجه به سبک نگاره و شکوت تصویر شده، احتمالاً ابوالفتح میرزا پیریداق (مقتول ذبقده 870 هـ.ق/ ژوئن 1466م)، پسر ارشد جهان‌شاه قره‌قویونلو از پادشاهان ترکمان است (رابینسون، 1376: 30).

تصویر 2- شاهزاده و ملازمان (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

از موارد قابل‌توجه دیگر آن است که هنرمند، صفحه‌ای را به بازنمایی خسرو انوشیروان به‌عنوان حامی ترجمه کتاب و ورود آن به تمدن ایرانی اختصاص داده است؛ در این نگاره خسرو انوشیروان، بروزیه حکیم را برای دستور به این امر اظهار کرده است (تصویر 3):

تصویر 3- پیش‌خواندن برزویه نزد خسرو انوشیروان (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

نوروزیان بر این عقیده است که با توجه به آنکه شیراز کتاب در زمانی نامشخص جدا شده و مجدد صحافی شده احتمالاً جای این نگاره با نگاره حضرت محمد(ص) جابه‌جا شده و در نسخه اصلی بعد از آن قرار داشته است (نوروزیان، 1395).

دیگر ویژگی‌های این نسخ را می‌توان بدین‌صورت دسته‌بندی کرد:

جدول 2- دسته‌بندی خصوصیات نگاره‌ها

تعداد	دسته‌بندی
23	نگاره‌ها با بازنمایی طبیعت
9	نگاره‌ها با بنای معماری
5	نگاره‌های بزم و مهمانی
5	نگاره‌های رزم و مبارزه انسانی
5	نگاره‌های گرفت‌وگیر حیوانی
1	نگاره‌ها با حضور موجود غیرواقعی

(منبع: نگارندگان)

5-2- ترکیب‌بندی و سازماندهی کاراکترها

هر چند تصاویر این نسخه ترکیب‌بندی‌های متنوعی دارد، کلیت ترکیب‌بندی‌ها فاقد پیچیدگی هستند و در اکثر تصاویر موضوع اصلی داستان در مرکز تصاویر جای گرفته است. در نگاره‌های شاهزاده و ملازمان (تصویر 2) تخت شاه در مرکز قرار دارد. در نگاره شاه خسرو انوشیروان (تصویر 3) و حضرت محمد (تصویر 1) همین ترکیب‌بندی تکرار شده و همگی بر تخت و در مرکز تصاویر نقش شده‌اند. در تصاویر دیگر نیز که حیوانات شخصیت‌های اصلی هستند، مانند نگاره شنبه در مرغزار (تصویر 4) به همین صورت صحنه درگیری یا دوستی آن‌ها در میانه تصویر اتفاق می‌افتد (جدول 3).

خصوصیت بارزی که در همه تصاویر مشاهده می‌شود، خط افق است که در بالای صفحه قرار گرفته و زاویه دیدی که کمی از بالاست (تصویر 4). در واقع این تمهیدی است که به وسیله آن فضای کافی برای تصویر اتفاقات و پیکرها فراهم آمده است. از دیگر ویژگی‌های مشترک این نگاره‌ها تأکید بر عناصر افقی است و معمولاً مؤلفه‌های عمودی تنها محدود به درختان و ساختمان‌ها می‌شوند.

در صحنه‌هایی که در محیط ساخت دست انسان اتفاق می‌افتد، تصاویر به دو یا چند قسمت افقی و عمودی تقسیم می‌شوند و هر قسمت فضای خاصی را نمایندگی می‌کند که می‌تواند معماری داخلی و خارجی را شامل شود. مانند آنچه در نگاره «معاشقت زن بازرگان با نقاش او» دیده می‌شود (تصویر 5). این تقسیم‌بندی‌ها ایستا هستند و حرکت مختصری که مشاهده می‌شود، بیشتر از طریق رنگ‌ها یا جای‌گیری پیکرها صورت می‌گیرد.

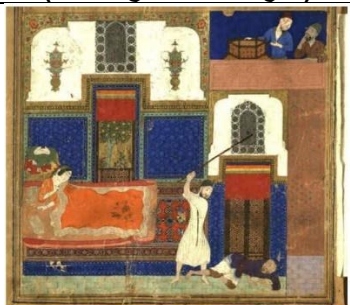
اکثر نگاره‌ها فضایی طبیعی را با حضور کاراکترهای انسانی و حیوانی بازنمایی می‌کنند. ترکیب‌بندی این فضاها نیز مانند فضای معماری، ساده و یکنواخت به نظر می‌آیند.

یکی از ترکیب‌بندی‌های معمول در این نسخه، ترکیب‌بندی مورب است. به این شکل است که در سمت چپ یا راست تصویر برکه‌ای قرار دارد که اغلب با تک‌درخت یا صخره‌ای در سمت مقابل همراه شده است. در نگاره «بوزینه و باخه» (تصویر 6) می‌توان این نوع ترکیب بندی را مشاهده کرد.

نقاش همچنین در بسیاری از نگاره‌ها از ترکیب‌بندی متقارن استفاده کرده است؛ مانند آنچه در نگاره‌های کشته‌شدن «کبک‌نجیر و خرگوش و گربه روزهدار» (تصویر 7). در برخی دیگر از نگاره‌ها نقاش تا حدی متفاوت و خلاق‌تر عمل کرده و از ترکیب‌بندی مثلثی بهره برده است؛ مانند آنچه در نگاره «بوفان و زاغان» (تصویر 8) کار شده است. برخی از آثار نیز به دلیل تعدد کاراکترها و فضاها، فاقد ترکیب‌بندی ساده بوده و پیچیده هستند (تصویر 9). هنرمند در این نگاره‌ها با بهره‌جویی از تنوع رنگی، بافت‌های متنوع، زاویه دیدهای مختلف، صحنه روایت را پویا کرده و تنوع بخشیده است. با این حال تعداد کمی از تصاویر در این نسخه با چنین ترکیب‌بندی‌ای کار شده‌اند.

جدول 3- دسته‌بندی انواع ترکیب‌بندی در نسخه 2198 کلیله و دمنه

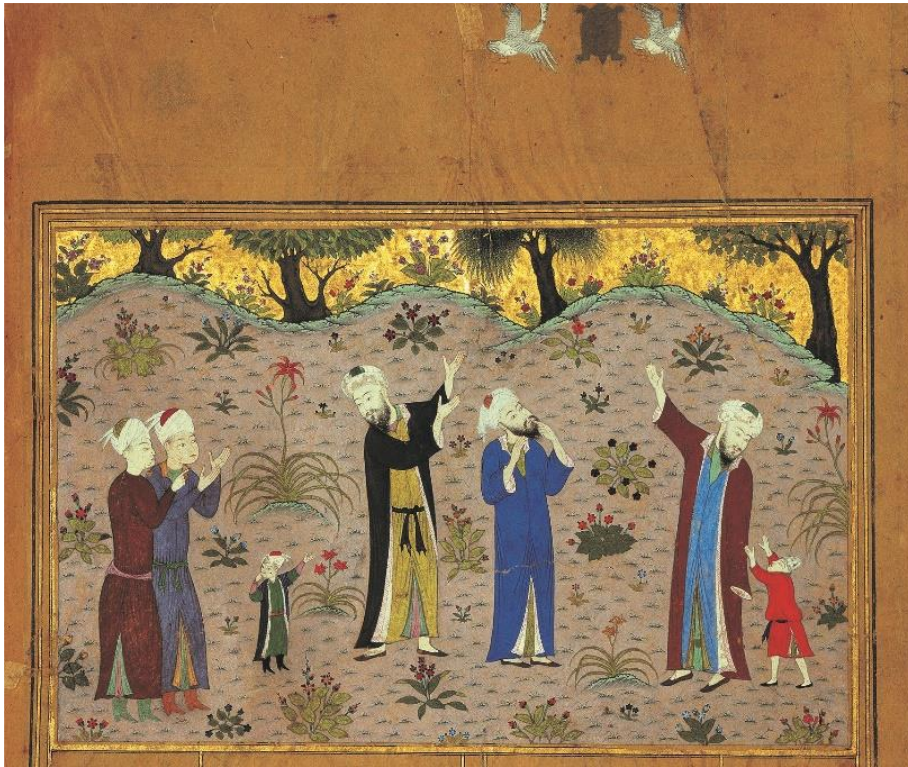
ترکیب‌بندی	تعداد	ویژگی ترکیب‌بندی	نمونه
مرکزگرا	10	استفاده از عنصر اصلی روایت در مرکز تصویر اصولاً در این تصاویر کاراکتر اصلی در مرکز اثر است و شخصیت‌های فرعی روایت یا حذف شده یا خیلی کوچک و در حاشیه تجسم شده‌اند.	 تصویر 4- شنبه در مرغزار (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)
عمودی	5	خطوط عمودی بنا همراه با کاراکترهای انسانی، ترکیب‌بندی عمودی نگاره را شکل داده است. عناصر دیگر تصویری از جمله درختان نیز از این ترکیب‌بندی تبعیت می‌کنند.	 تصویر 5- معاشرت زن بازرگان با نقاش او (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)
مورب	5	خط مورب در سمت راست یا چپ، کادر را به دو بخش تقسیم کرده و مرز میان برکه و زمین را مشخص کرده و بدین‌ترتیب به تصویر پویایی بخشیده است.	 تصویر 6- بوزینه و باخه (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)
مقارن	11	نگارگر برای ایجاد حس تعادل بصری، از ترکیب‌بندی متقارن سود جست و همچنین از تمهید فرینه در بیقینگی برای ایجاد تنوع بصری استفاده کرده است.	 تصویر 7- کبک‌نجیر و خرگوش و گربه روزهدار (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

 تصویر 8- بوفان و زاغان (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)	در این ترکیب‌بندی نقاش کیفیت تصویر را بر مثلث عمودی فرض کرده که پایه پایین آن با خط افقی پایین کادر برابر است. عناصر بصری و کاراکترهای روایی بر این مثلث فرضی، که غالباً صخره است، چیده شده و چشم را از پایین به بالا هدایت می‌کنند.	4	مثلی
 تصویر 9- کتک‌خوردن دزد از صاحب‌خانه (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)	در تصاویری که تعدد کاراکترها و فضا وجود دارد، ترکیب‌بندی‌ها پیچیده بوده و با بهرمجویی از تنوع رنگی، بافت‌های متنوع، زاویه دیدهای مختلف، صحنه روایت پویا تصویر شده است.	2	پیچیده

(منبع: نگارندگان)

3-5- استفاده از حاشیه

در این نسخه، حاشیه نقشی سنتی و محافظه‌کارانه دارد و نقاش تسلیم محدودیت‌های حاشیه شده است. نسخه فاقد تشعیر است و متن و تصویر از مرز چارچوب فراتر نمی‌روند و جز پیوند معنایی از لحاظ بصری رابطه‌ای ندارند. تصاویر در پایین، بالا یا در میانه چارچوب جای گرفته‌اند و تنها در دو مورد بین حاشیه و تصویر تعامل وجود دارد: نخست در تصویر حضرت محمد(ص) و همراهان (تصویر 1) که یکی از غلامان در حاشیه بیرون کادر و در سمت چپ نقش شده و دیگری در نگاره داستان «دو بط و باخه دوست آن‌ها» (تصویر 10) که بخشی از کاراکترهای داستانی در بیرون و بالای کادر تصویر شده‌اند. این نگاره مربع‌مستطیل که به صورت معمول در قسمت بالای چارچوب و متن قرار دارد، در داخل تصویر کودک و مرد و جوان انگشت به دهان به آسمان نگاه و اشاره می‌کنند؛ اما لاک‌پشت و مرغابی‌ها که سوژه اصلی روایت هستند، در بالای چارچوب و خارج از تصویر نقش شده‌اند. مماس‌شدن سر مرغان و لاک‌پشت با لبه بالای کاغذ از موارد قابل توجه است.

تصویر 10- دو بط و باخته دوست آن‌ها (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

5-4- فضاهای معماری

فضاهای دست‌ساخت انسان نیز مانند دیگر نگاره‌ها ساده و ایستا تصویر شده‌اند. زاویه دید از سطح افق بالاتر و اغلب از روبه‌رو است؛ به همین دلیل فقط کف بناها تصویر شده‌اند و دیوارهای جانبی و سقف نقش نشده‌اند. در اکثر موارد سطح تصویر به دو یا سه سطح عمودی تقسیم شده است که هر کدام نماینده فضای مشخصی هستند؛ اغلب فضاهای داخلی و خارجی یک ساختمان همزمان تصویر شده‌اند. در نگاره «کتک‌خوردن دزد از صاحب‌خانه» (تصویر 9) سطح تصویر به دو قسمت عمودی تقسیم شده است. قسمت بزرگتر به فضای داخلی و مستطیل کوچکتر به فضای خارجی تخصیص یافته است؛ با این حال در قسمت دیوار خارجی، در از داخل تصویر شده است. این‌گونه به نظر می‌رسد که هنرمند بیش از اینکه نگران به تصویر کشیدن صحیح فضای معماری باشد، مشتاق انتقال جزء به جزء مفهوم داستان بوده است. همان‌طور که ذکر شد، به دلیل دید از روبه‌رو دیوارهای جانبی و هیچ عنصر موری مشاهده نمی‌شود. به دلیل زاویه دید از بالا، کمی از کف زمین پیداست. بالین حال فرش و رختخواب از هیچ قاعده‌ای پیروی نمی‌کنند و تقریباً عمود به صفحه تصویر نقش شده‌اند.

در نگاره «معاشقه زن درودگر با مرد بیگانه» (تصویر 11) نیز به همین صورت سطح تصویر به دو قسمت تقسیم شده است که البته هر دو مربوط به فضای داخلی هستند. در اینجا نیز زاویه دید از روبه‌روست و دید از بالا به حداقل رسیده است؛ اما مانند نگاره قبلی رختخواب کاملاً عمود به صفحه تصویر نقش شده و هیچ تلاشی برای تصویر کردن نقطه اوج داستان و جای دادن مرد نجار در زیر تخت نیز نشده است.

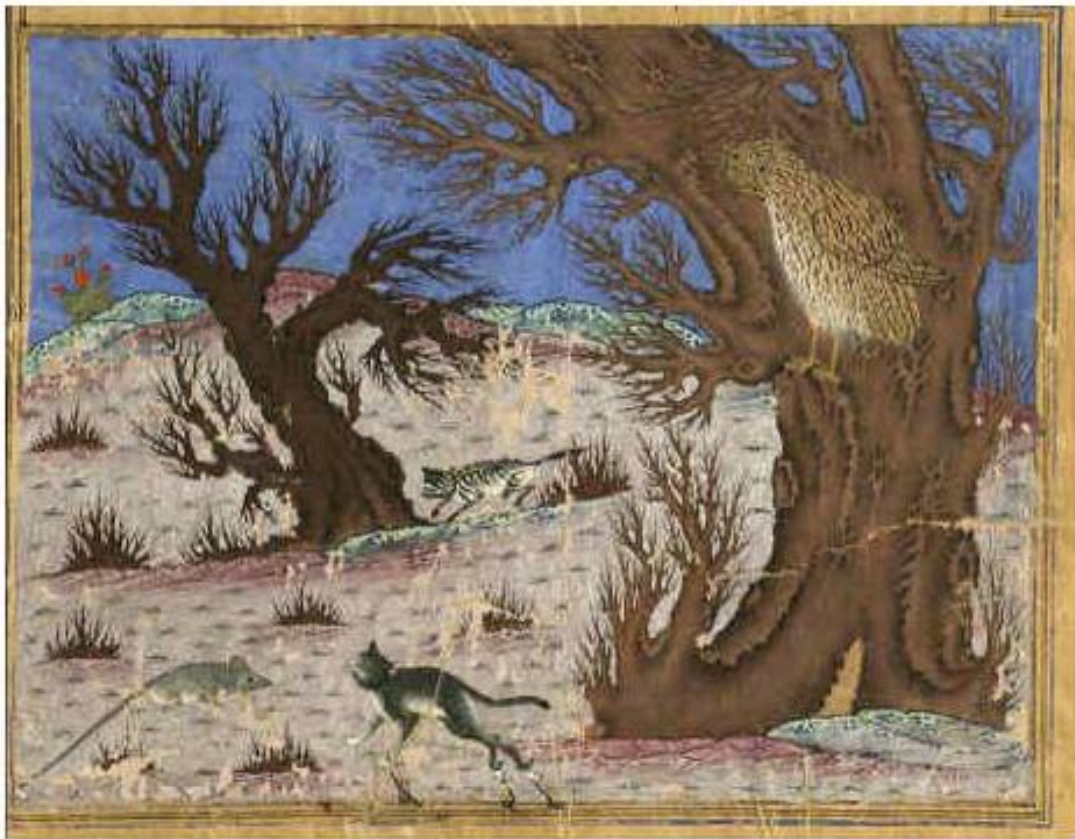

تصویر 11- معاشقه زن درودگر با مرد بیگانه (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

در نگاره «معاشقت زن بازرگان و نقاش او» (تصویر ۵) تصویر به سه قسمت عمودی تقسیم شده است؛ در سمت راست، فضای داخلی و در سمت چپ، فضای خارجی از روبه‌رو نقش شده‌اند؛ اما در قسمت میانی جایی که غلام در میانه قاب در ایستاده، دیوار مورب تصویر شده است که تنها نمونه از تلاش نقاش برای نمایش بعد در میان نگاره‌های دارای معماری است. عناصر معماری و تزئینات داخلی نیز ساده نقش شده‌اند. تقریباً در همه نگاره‌ها، قسمت پایین دیوارهای داخلی با کاشی‌های آبی نقش‌دار و قسمت بالای آن بر رنگ سفید پوشانده شده‌اند. در تمامی فضاهای داخلی پنجره‌ای با ارسی مشبک چوبی رو به باغ وجود دارد و در فضاهای بیرونی دیوار آجرچین قرمز و در ورودی تصویر شده‌اند. رنگ‌های به‌کاررفته در فضاهای ساخت انسان درخشان و پرمایه، اما نسبتاً محدود و به‌راحتی قابل‌شمارش هستند. آن‌ها اکثر شامل آبی لاجوردی، قرمز آجری، سفید، قهوه‌ای و خاکستری هستند. رنگ‌های زیرانداز و روانداز و دیگر مسائل معمولاً شامل نارنجی، سبز، قرمز و بدون نقش هستند.

5-5- فضای طبیعی

رابینسون در کتاب خود هنر نگارگری ایران از ویژگی‌های تصویرسازی نیمه اول دوران تیموری این‌گونه نام می‌برد: صخره‌ها اسفنجی که از لابه‌لای ابرها سربر آورده‌اند یا تا افق پیش‌رفته‌اند؛ ابرهای پیچان و دنباله‌دار چینی؛ آسمان آبی درخشان یا طلایی‌رنگ؛ دسته‌های علف و گیاهان گل و شکوفه‌دار با فواصل منظم؛ زمین رنگ روشن و در نهایت نهرهای نقره‌ای پریپچ‌وخم (رابینسون، 1376: ۲۰ - ۲۱) همگی این خصوصیات به‌واسطه افقی بلند، زمینه‌ای را ایجاد کرده که اغلب با گیاهان سبز، پرگل و شکوفه تمامی دشت زمین را پوشانده و رود یا برکه‌ای نیز از آب نقش شده است. همچنین در بسیاری از موارد یک یا دو درخت در پیش‌زمینه یا ردیفی از درختان در پس‌زمینه تصویر شده است. درختان بنا بر دیدگاه زیبایی‌شناسانه هنرمند و گاه التزام داستان در انواع مختلفی تصویر شده‌اند؛ گاه با تنه‌ای نازک و پیچان، گاه ضخیم، پرشکوفه، تنک یا پربرگ و انبوه یا در مواردی خشک. همه این ویژگی‌ها را می‌توان در نقوش این نسخه مشاهده کرد. با این حال تنوع پوشش گیاهی در این میان از همه بیشتر است. نکته قابل‌توجه آنکه جز دو نگاره که سبک تصویرگری درخت در آن متفاوت است، الباقی صحنه‌ها از سبک تجسم درختان مکتب اولیه هرات به‌صورتی یکسان بهره برده‌اند؛ مثلاً در نگاره حکایت دوستی موش و گربه (تصویر 12)، تجسم بافت درختان و ظرافت‌های به نمایش درآمده در شاخه‌ها، تأثیرات مکتب تبریز اول ایخانی به‌خوبی قابل‌مشاهده است.

تصویر 12- حکایت دوستی موش و گربه (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

5-6- عمق‌نمایی و پس‌زمینه

نقاش با قرار دادن درخت‌ها در پیش‌زمینه یا پس‌زمینه، به فضا عمق بخشیده است و به این طریق زمینه روشن در تقابل با تنه‌های تیره‌رنگ درخت‌ها پیش آمده یا پس رفته به نظر می‌آیند. تغییر اندازه آن‌ها و بته‌های گل نیز با توجه به جایشان در زمینه بر این حس افزوده است. جای‌گیری جویبار برکه‌های سیمین یا صخره‌های اسفنجی در پیش‌زمینه نیز بر حس القای عمق کمک کرده است. آسمان با رنگ‌های طلایی و گاه آبی پوشانده شده است که البته رنگ طلایی از ژرفای تصویر به مقدار قابل‌توجهی کاسته است. به‌طورکلی با وجود مهارت نقاش و چشم‌نوازی اغلب نگاره‌ها، زمینه تصاویر در برخی موارد با روایت هم‌داستان نیست؛ مثلاً در نگاره «معاشقت زن بازرگان با نقاش او» (تصویر ۵) نگارگر بدون توجه به تنش موجود در داستان، به تکرار الگوهای همیشگی پرداخته است.

5-7- پیکره‌های انسانی

در این نسخه نگاره‌های مربوط به پیکره‌های انسانی به دو دسته تقسیم می‌شوند. تصاویری که مربوط به صحنه‌های درباری هستند، مانند صحنه شاهزاده و ملازمان (تصویر 2) و آن‌هایی که زندگی انسان‌های معمولی را به تصویر می‌کشند. در دسته اول پیکره‌ها پر تعداد و کم‌تحرك هستند و جامه‌هایی با رنگ‌های متنوع و درخشان بر تن دارند، اما بدن‌ها بیانگر نیستند و چهره‌ها بی‌حالت می‌نمایند. سرها نسبتاً بزرگ و چشم‌ها مورب و صورت‌ها گرد و بی‌ریش یا با ریشی نوکتیز تصویر شده‌اند.

دسته دوم اشخاص معمولی هستند که درگیر زندگی روزمره‌اند و به نسبت دارای تحرک و بیانگری و فردیت بیشتری هستند. در نگاره «کتک‌خوردن دزد از صاحب‌خانه» (تصویر 9) انعکاس بیچارگی و درد دزد و خشم بازرگان را در صورت و بدنشان می‌توان دید. در نگاره‌های «گشتن طایفه‌ای از براهمه که خواب‌ها را بر نمطی دیگر تعبیر کرده بودند» (تصویر 13)؛ به‌همین ترتیب پیکره‌ها و چهره‌ها به نسبت از حرکت و تعاملات احساسی بیشتری برخوردار هستند.

تصویر 13- کشتن طایفه‌ای از براهمه که خواب‌ها را بر نمطی دیگر تعبیر کرده‌بودند (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

در خصوص نوع پوشش و البسه باید گفت مسلماً بنا بر شرایط و طبقه اجتماعی اشخاص نوع پوشش‌شان نیز تغییر می‌کند و دیگر از رنگ‌های درخشان جامه‌های درباری خبری نیست. به‌طور کلی حضور زنان از مردان کمتر بوده و صرفاً بنا بر التزام داستان در صحنه حضور دارند، اما به نسبت مردان دارای بیان احساسی چندانی نیستند. با وجود این پیکره‌های انسانی از لحاظ آناتومی به اندازه پیکره‌های حیوانی دارای صحت و انعطاف تصویر نشده‌اند.

8-5- حیوانات

با توجه به آنکه روایات داستانی در متن کلیله و دمنه، تجسم حیوانات از تنوع خوبی برخوردار است و نگارگر یا نگارگران این نسخه مجال خوبی یافته‌اند تا قدرت خود در تصویرگری حیوانات و چارپایان، مرغان و ماکیان را نیز به‌خوبی نمایش دهند. به‌طور کلی می‌توان گفت این نسخه از جمله آثاری است که تنوع قابل‌ملاحظه‌ای در تصویرگری حیوانات دارد؛ حیوانات تصویر شده در این نسخه عبارت‌اند از: اسب، الاغ، گاو، شیر، خرس، شغال، روباه، خرگوش، پلنگ، گربه، سگ، میمون، آهو، شاهین، باز، قرقی، مرغابی، جغد، گنجشک، بط، مرغ ماهی‌خوار، موش، مار، خرچنگ، لاک‌پشت و انواع ماهی.

حیوانات در این نسخه واقع‌گرایانه و با مهارت تصویر شده‌اند و مشخص است که هنرمند از آناتومی بدن حیوانات آگاهی دارد، اما بیان احساسی و نمایشی در تجسم حیوانات بسیار جزئی است و تنها به‌حالت بدن آن‌ها و دهان بازیشان برای ادای حالت محدود می‌شود. حیوانات اغلب در حال گفت‌وگو، جنگ و فرار تصویر شده‌اند و می‌توان گفت هنرمند نگارگر در مقایسه با عناصر منظره‌سازی و معماری بیشترین تلاش و وقت را صرف پرداخت حیوانات کرده است. با این حال تعداد پیکره‌های انسانی به نمایش درآمده در نسخه قابل‌ملاحظه است و با تعداد نگاره‌های صرفاً حیوانی برابر می‌کند.

از تمهیدات هنرمند برای بازنمایی حیوانات می‌توان به دورگیری‌های ظریف و ضربات بسیار لطیف قلمو اشاره کرد که سعی در تجسم هرچه طبیعی‌تر پوشش بدن حیوانات دارد. زاویه دید اکثر تصاویر حیوانی، مانند آنچه در نگاره‌های معماری و انسانی مشاهده می‌شود، زاویه دید اندکی بالاتر از سطح افق است. حیوان‌ها اکثراً از نیم‌رخ تصویر شده‌اند و تنها در مواردی بسیار محدود سمرخ نمایش داده شده‌اند؛ صورت شیر تقریباً در همه نگاره‌ها سمرخ کشیده شده که شاید تأکید بر مقام و قدرت او بوده باشد. برخلاف کلاغ‌ها که غالباً نیم‌رخ هستند، پرندگانی چون جغد از زوایای مختلف ترسیم شده‌اند که البته نقاش در نمایش بدن آن‌ها چندان صحیح عمل نکرده است (تصویر 8). تجسم برخی حیوانات نیز احتمالاً به ناتوانی یا بی‌میلی هنرمند برای تصویر آن از هر زاویه دیگری برمی‌گردد؛ مثلاً در نگاره «ماهی‌خوار و خرچنگ» (تصویر 14) بدن خرچنگ کاملاً از دید بالا تصویر شده و هنرمند در واقع‌نمایی اندازه خرچنگ با مرغ ماهی‌خوار نیز قاعده طبیعت‌گرایی را نقض کرده است.

تصویر 14- حکایت ماهیخوار و خرچنگ (منبع: کتابخانه کاخ گلستان)

6- نتیجه‌گیری

نسخه کليلة و دمنه، شماره 2198، محفوظ در کاخ گلستان تهران با توجه به ویژگی‌های سبکی و تصویری احتمالاً در اواخر دوره ایلخانی یا دوران جلایری طبع شده است. ساخت این نسخه‌های با کیفیت بالا، احتمالاً تحت نظر و با حمایت حامیان دربار ترکمانان قره‌قویونلو صورت پذیرفته و زمینه را برای نسخ بعدی از جمله کليلة و دمنه بایسنقری فراهم کرده است.

از نکات مهمی که در این نسخه باید مورد توجه قرار گیرند، آن است که ارتباط میان متن و تصویر در غالب موارد رعایت شده و تصاویر به‌خوبی بازگوکننده روایت متنی هستند. به‌طوری‌که در بعضی داستان‌ها، دو یا حتی سه فرم برای تصویرسازی یک داستان انتخاب شده است. در موارد دیگر، تصاویر در قاب‌هایی قرار دارند که از قبل برای آن‌ها آماده شده‌اند و به‌همین دلیل در برخی موارد متن داستان نوشته شده با تصویر صفحه ناهماهنگ است؛ بنابراین نگارگری، مستقل از متن صورت گرفته و شاید بتوان گفت همزمان با هم تصویرگری و خوشنویسی نسخه انجام شده است. یکی از نکات دیگری که مطرح شده، این است که هنرمندان نگارگر با روش‌های مختلفی تصویرگری می‌کردند؛ مثلاً درباره رنگ‌آمیزی، برخی از هنرمندان ابتدا رنگ‌ها را می‌چینند و سپس شکل‌ها و جزئیات را ایجاد می‌کردند، اما برخی دیگر ابتدا تصاویر را طراحی کرده و بعد رنگ‌آمیزی را انجام می‌دادند. با توجه به شیوه‌های رنگ‌گذاری و الگوهای به‌کاررفته در عناصر تصویری چون گل‌ها و درختان، برخی نگاره‌ها احتمالاً بعداً به نسخه اضافه شده و از همین رو احتمالاً برخی نگاره‌ها حذف شده‌اند. با این حال در نهایت، یک‌دستی حاکم بر تصاویر بیانگر آن است که هنرمندان در کارگاهی مشترک تحت‌نظر یک سرپرست کار کرده و هریک از آن‌ها وظایف مختلفی از جمله نقاشی، طراحی و رنگ‌آمیزی را انجام داده‌اند. از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این نسخه می‌توان به تنوع پوشش‌های گیاهی اشاره کرد که با توجه به بن‌مایه‌های روایی کليلة و دمنه، به‌خوبی تجسم شده است. انواع گونه‌های گیاهی و درختان بر بسترهای رنگارنگ زمین تصویر شده و به‌واسطه حضور رود و برکه‌های نقره‌گون آب، صحنه‌هایی پرطراوت را تصویر کرده‌اند. تأثیرات مکتب تبریز اول و سلیقه ایلخانی در تجسم گره درختان و تنه‌های سترگ گیاهی دیده می‌شود. هنرمندان نگارگر این نسخه به شایستگی و توانمندی از تجسم حیوانات، گیاهان و ماکیان مختلف موجود در روایت برآمده و توانسته‌اند، دانش خود در خصوص آناتومی حیوانی را کاملاً نمایش دهند. درخصوص پیکره‌های انسانی نیز جز صحنه‌هایی که تجسم مجالس پادشاهی است، پیکره‌های انسانی دارای حال‌گرایی و بیان احساسات هستند، هرچند در این مورد کامل موفق نبوده و بر اصول بیانگری آرمانی سنت‌های تصویری پایبند مانده‌اند.

پی‌نوشت

1. Panchatantra
2. Chanakya
3. Vishnu Sharma
4. Chandragupta
5. Arthasastra
6. Nitishastra

منابع

قرآن کریم.

- آژند، یعقوب، (1386)، کتابخانه و صورتخانه در مکتب هرات. *گلستان هنر*، شماره 10، 18-28.
- آژند، یعقوب، (1387)، مکتب نگارگری هرات، تهران: فرهنگستان هنر.
- آژند، یعقوب، (1389)، نگارگری ایران، ج 1، تهران: سمت.
- آیت‌اللهی، حبیب‌الله؛ غلامحسینی، رؤیا، (1382)، رنگ و شکل در مکتب هرات، *مطالعات هنرهای تجسمی*، شماره 20، 50-56.
- بحرانی‌پور، علی، (1390)، تأثیر مناسبات تیموریان و سلسله مینگ در چین بر نگارگری مکتب هرات، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، شماره 2، 1-24.
- برکت رضایی، مرضیه؛ خزایی، محمد، (1391)، بررسی تطبیقی مصورسازی نمونه‌های کهن کلیله و دمنه با یکی از نگاره‌های مصورشده آن در دوره معاصر، *کتاب ماه هنر*، 171، 69.
- پوپ، آرتور و همکاران، (1378)، *سیر و صور نقاشی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- تفضلی، احمد، (1383)، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: امیرکبیر.
- جمشیدی، زهرا؛ قلعه‌قبادی، داریوش، (1402)، خوانش اسطوره-جامعه‌شناختی باب‌های شیر و گاو و بازجست کار دمنه از کتاب کلیله و دمنه با تأکید بر طبقات اجتماعی، *دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی*، دوره سی‌ویکم، شماره 94، 85-106.
- حاجی‌علیلو، حسین، (1393)، کاوش جلوه‌های تجلی آفتاب اعظم (ص) در آینه کشف المحجوب، *فصلنامه عرفان اسلامی*، دوره 10، شماره 38، 187-206.
- حق‌دوست، سمیه، (1402)، تحلیل درونمایه حکایت‌های پارسیان در ترجمه کلیله و دمنه نصرالله منشی، *اولین همایش بین‌المللی فرهنگ و ادبیات فارسی*، همدان.
- خواندمیر، (1380)، *حبیب‌السیر*، زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی، ج 3 و 4، تهران: خیام.
- راینسون، ب، (1376)، *هنر نگارگری ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- رضایی باغبیدی، حسن، (1387)، *ترجمه از سنسکریت و پهلوی به عربی*، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج 15.
- زرین‌ایل، مهدی؛ کارگر جهرمی، وحید، (1391)، نگارگری ایران در دوره تیموری (عصر طلایی نگارگری ایران)، *نشریه تاریخ نو*، شماره 4، 143-177.
- شراتو، امیرتو؛ گروبه، ارنست، (1391)، *هنر ایلخانی و تیموری*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- عبداللهی، منیژه، (1390)، بررسی تصویرپردازی در حکایتی از کلیله و دمنه، *مجموعه علمی و پژوهشی شعر پژوهی (بوستان ادب)*، سال سوم، شماره 9، 103-118.
- قزوینی، محمدخان، (1322)، *مقدمه قدیم شاهنامه*، کنگره هزاره فردوسی، بی‌نا، بی‌جا، 123-148.
- کاظمی، سجاد؛ میلانی، عبدالحسین، (1396)، هنر نگارگری و نقاشی دوره آل‌جلائر و تأثیر آن بر شکل‌گیری مکتب نگارگری هرات دوره تیموریان، *نشریه جستارهای تاریخی*، شماره 2، 123-147.
- کونل، ارنست، (1378)، اهمیت هنر نقاشی، ترجمه سمیه اشتیری، *فصلنامه هنر دینی*، شماره 2، 99-106.
- گری، بازل، (1369)، *نقاشی ایرانی*، ترجمه مهدی حسینی. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- گورگیز، هانی بال، (1372)، جایگاه کلیله و دمنه در ادبیات آشوری، *فصلنامه فرهنگ (ویژه ادبیات و عرفان)*، شماره 14، 122-135.
- لارنس، بینون؛ جیمز وراستورات ویلکنسون؛ و گری، بازل، (1367)، *سیر تاریخ نقاشی ایرانی*، ترجمه محمد ایرانمنش، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مبارک، وحید؛ نظری‌فر، فاطمه، (1402)، مقایسه تصاویر طلوع و غروب در کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه، *پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی*، دوره چهارم، شماره 1، 73-87.
- محبوب، محمدجعفر، (1387)، *ادبیات عامیانه ایران*، به کوشش حسن ذوالفقاری، تهران: چشمه.
- محبوب، محمدجعفر، (1394)، *درباره کلیله و دمنه*، تهران: خوارزمی.
- منشی، نصرالله ابوالمعالی، (1392)، *کلیله و دمنه*، مصحح و اهتمام مجتبی مینوی، چاپ دوم، تهران: انتشارات ثالث.
- منشی، نصرالله ابوالمعالی، (1399)، *ترجمه کلیله و دمنه*، مترجم مجتبی مینوی، نشر امیرکبیر.
- نوروزیان، گیتی، (1392)، بررسی تطبیقی خوشنویسی نسخه نگاره کلیله و دمنه ۲۱۹۸ محفوظ در کاخ گلستان با شیوه خوشنویسی اظهار تبریزی، *نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، دوره هجدهم، شماره 4، 55-66.

نوروزیان، گیتی، (1395)، نسخه نگاره کلپله و دمنه 2198 محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان، ویژگی های بصری و سبک شناسی: تشابهات و تمایزات با دو نسخه کلپله و دمنه کارگاه بایسنقری»، دومین دوره همایش متن پژوهی ادبی (نگاهی تازه به کلپله و دمنه و مرزبان نامه)، برگزار کنندگان هسته مطالعات ادبی و متن پژوهی با همکاری اندیشگاه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.

Brockelmann, C. (2012). KALILA WA-DIMNA. *Encyclopedia of Islam New Edition Online (EI2 English)*, Editor: P. J. Bearman. (Accessed by 25/4/2024) <https://referenceworks.brill.com/display/db/eico>

Cheikho, S. J, (1905), *La Version Arabe de Kalilah et Dimnah*. Beyrouth: Imprimerie Catholique.

Döhla, H, (2007), *El libro de Calila e Dimna (1251). Edición nueva de los dos manuscritos castellanos*, con una introducción intercultural y un análisis lexicográfico árabeespañol Doctoral dissertation, University of Zurich.

Grube, E, (1991a), *Prolegomena for a Corpus publication of Illustrated Kalila wa Dimnah Manuscripts*. Islamic Art, IV, 301-481.

Hertel, J, (1915), *The Panchatantra: A Collection of Ancient Hindu Tales in its Oldest Recension*, The Kashmirian entitled TANTRAKHAYIKA. Cambridge, MA: The Harvard University Press.

O'kane, B, (2003), *Early Persian Panting "Kalila and Dimna Manuscripts of the Late Fourteenth Century*. New York: I. B. Tauris.

Ryder, A. W, (1925), *The Panchatantra of Vishnu Sharma*. Chicago: The University of Chicago.